

ТЕПАВИЦАТА И ВАЛЯВИЦАТА В СЕЛО ВАКСЕВО, КЮСТЕНДИЛСКО

Вера Керелезова

Тепането и валянето са широко разпространени технологични процеси за механично въздействие върху вълнените и козинявите ръчнотъкани платове. За тях намираме сведения в етнографските проучвания на различни региони в България.¹ Христо Вакарелски разглежда тепането на ръка и на тепавица.²

Валявицата и тепавицата представяват изцяло дървени съоръжения, в които се извършва допълнителната обработка на вълнените и козинявите тъкани. Единствената движеща сила тук е водата.

В своя публикация инж. Младен Цочев дава описание на механизмите на тепавицата от Архитектурно-етнографския комплекс "Етъра".³ Той се спира на определянето на действащите върху тепавичния чук сили. В друга негова публикация се дават данни за използването на тепавиците още от XVI век.⁴

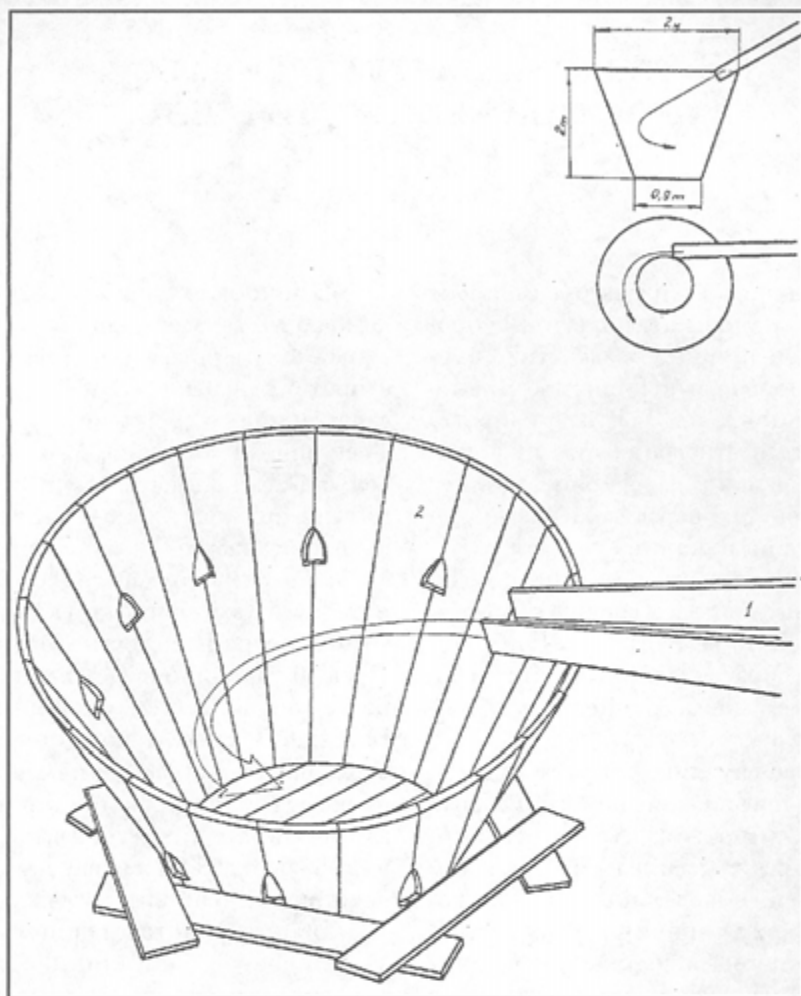
Във връзка с проучването на традиционните тъкани и тъкачни техники в Кюстендилския край през 1976 и 1977 г. бяха обходени много селища от четирите етнографски области: Пиянец, Каменица; Кюстендилското краище и Кюстендилската котловина. В с. Ваксево, областта Пиянец, бяха документирани добре запазените и все още функциониращи тепавица и валявица, намиращи се в долния край на селото, разположена в близост до река Елешница.

В миналото, до 20-те и 30-те години на XX век, тепавици и валявици е имало в много села, през които е протичала река. От изследваните села такива се срещали в Средорек, Трекляно, Долно село, Мазарачево, област Марена, Ваксево и др. За всички тях си спомня по-възрастното поколение кюстендилци, а сведенията откриваме и в трудовете на изследователя на Кюстендилския край, големия етнограф Йордан Захариев.⁵ През 70-те години на XX век в действие е тепавицата с валявица в село Ваксево. До средата на века в селото около реката е бил оформен цял комплекс от тепавици, валявици и воденици. Запазената тепавица дава възможност да се проследи начина на действие на този вид съоръжение.

В настоящото съобщение ще бъде направено описание на технологичния процес, както и на някои съпътстващи го моменти.

Валявицата има много просто устройство. Състои се от дървена вада ("бука") и много голям, приличащ на каца съд, направен от дървени летви с отвори, наречен "баден" (обр. 1). По буката, която е силно наклонена, водната струя влиза в бадена и придава въртливо движение на намиращите се вътре тъкани. Оттук идва и названието валявица.

Валявицата се употребява за китеници, козаци, одеала и др. Понеже в Кюстендилския край тези тъкани

Обр. 1. Чертеж на валивицата в с. Ваксево, Кюстендилско.
1. Бука; 2. Баден; 3. Разрез на валивицата.

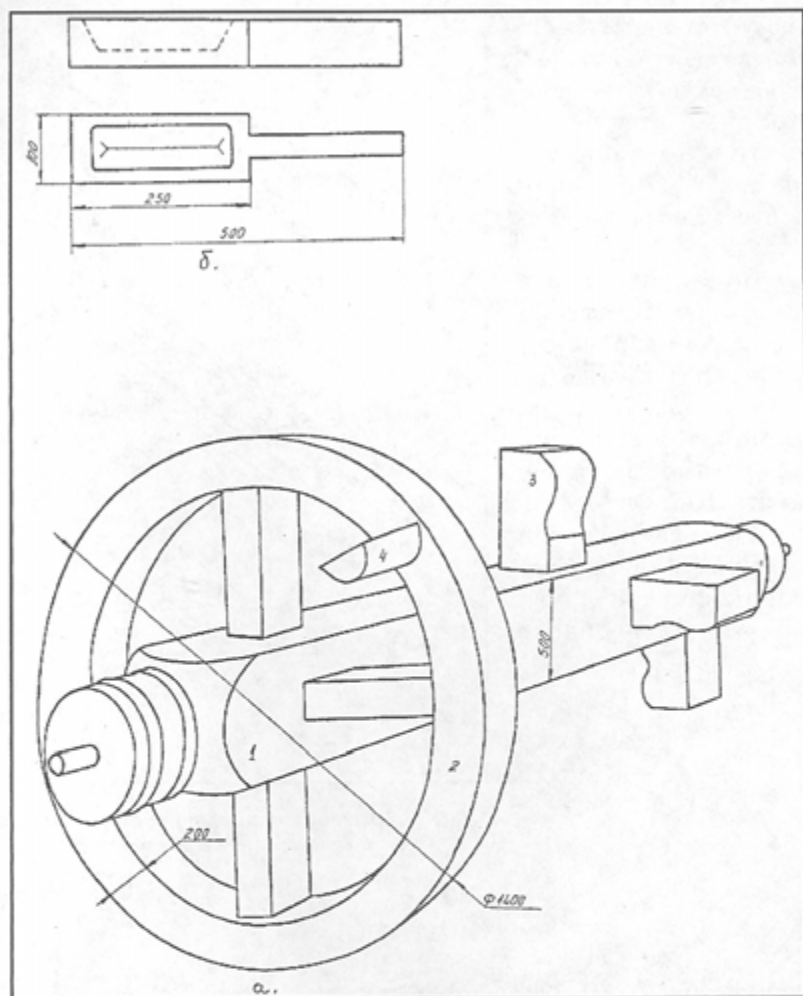
не са били разпространени, на валяне са се подлагали само някои видове вълнени черги, които населението нарича "валяни черги".

Тепавицата има по-сложно устройство. (обр. 2) Нейните съставни части с техните наименования са дадени на обр. 3.

Принципът на действие на тепавицата е следният: по дървена коруба

"чѐшма" се стича вода в коритце, от което се влива по по-малка чешма в голям казан. Казанът е разположен върху пещ, за да може водата винаги да се затопля. Затоплената вода пак по чешма тече по малко в коритото, където е сложено балото за тепане.

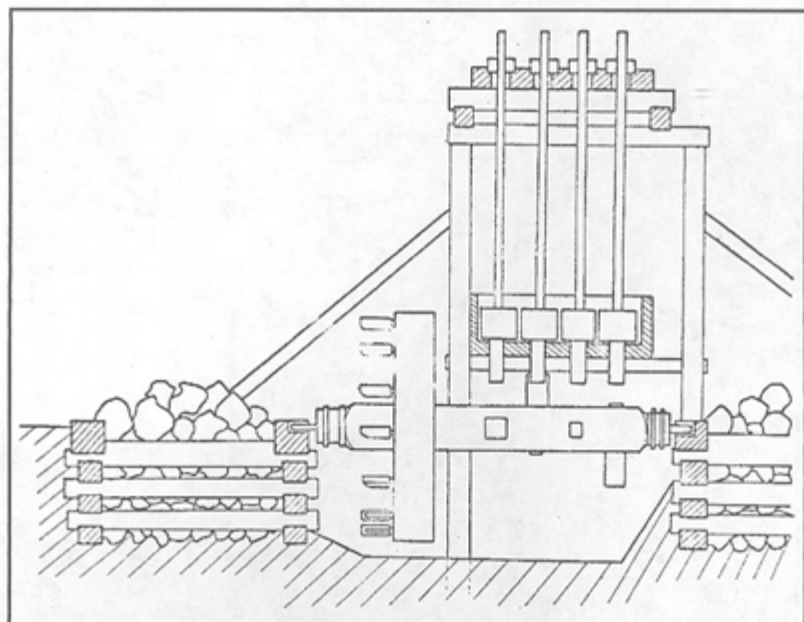
По голяма коруба силна струя вода се стича и удря лопатките на водното колело "кѐло". Оста на колото

Обр. 4 а/. Елементи на водното колело – 1. Валмо; 2. Коло; 3. Палец; 4. Лопатка.
б/ Лопатка на водното колело

наблюдава да не остане сухо място по плата. След определеното време платът се маха от коритото и се поставя на тезгяха, където се изваждат конците, с които е бил пришит и се намота във вид на топче. Топчето се поставя на две пръчки над казана и се залива с топла вода. Остава се отново в коритото, където с копъниците

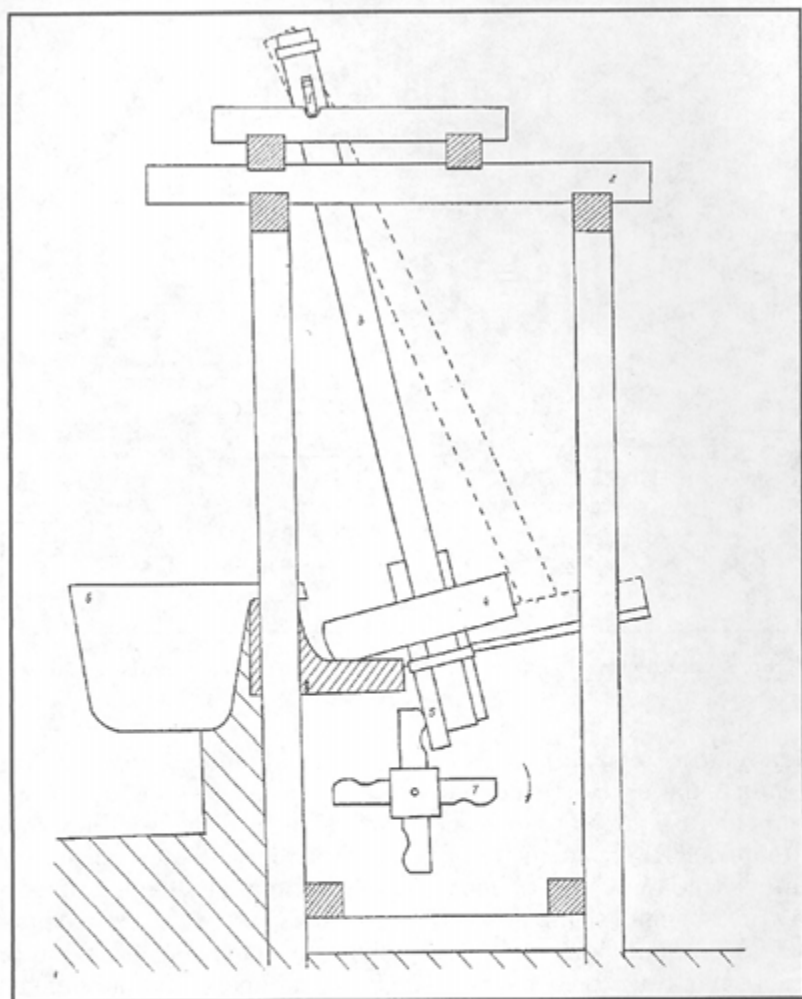
му се нанасят още три-четири удара. Пъртеното се изважда и от двама души се обтяга хубаво на тезгяха. Остава се една нощ да се изцеди и истине. На следващия ден се изважда на проветриво място и се оставя да съхне. Изсъхналото пъртено се навива стегнато на топ и се предава на клиента.

Обр. 2. Графично изображение на тепавицата във вертикален разрез.

се нарича "вълмо" (обр. 4а). На четирите страни на валмото са разположени "палци", по един от всяка страна (обр. 3). На дървени греди, наречени "катарифки", са разположени дълги дървени греди ("стрели") – четири на брой, завършващи с "перлици". Над перлиците са разположени четири големи дървени чука, наречени "копани". При задвижване на колото се върти и валмото с палците. Четирите палци натискат последователно по четири перлици, които от своя страна отдалечават копаните от коритото. При освобождаване на перлиците от палците, копаните политат и нанасят силни удари на балото, намиращо се в коритото. Така те удрят, тепат по балото. Оттук идва и наименованието на тепавицата. В Кюстендилския край с името валявица назовават и тепавицата.

Обикновено валявичарят сам обхожда селата и събира "пъртеното" от къщите.⁶ За да не стане объркване, на място, пред стопаните, платът се мери в аршини (един аршин е равен на 66 см и 6 мм). Отмерената дължина се записва на рабош (обр. 5). Рабошът представлява малка дъбова клечка, на която с нож по различни начини се зарязват определени знаци. Всеки един от тях отговаря на определени аршини. С една цяла отвесно изрязана черта се отбелязват 10 аршина плат. Пак с една отвесна, но само зарязана черта се отбелязват 5 аршина. С едно леко изрязване на един от дългите краища на клечката се отбелязва един аршин. С полегато изрязана черта – 50 аршина и с две кръстосани полегати черти – 100 аршина.⁷

Обр. 3. Елементи от механизма на тепавицата с местните им наименования.
1. Заглавка; 2. Катаравка; 3. Стрела; 4. Копан; 5. Перлица; 6. Казан; 7. Палец; 8. Корито.

Знаците трябва да бъдат отбелязани от двете страни на клечката, защото тя по дължина се разцепва на две, като едното парче се пришива в пъртеното, а другото се дава на стопанина. Пъртеното се получава обратно при съвпадане на двете части от клечката.

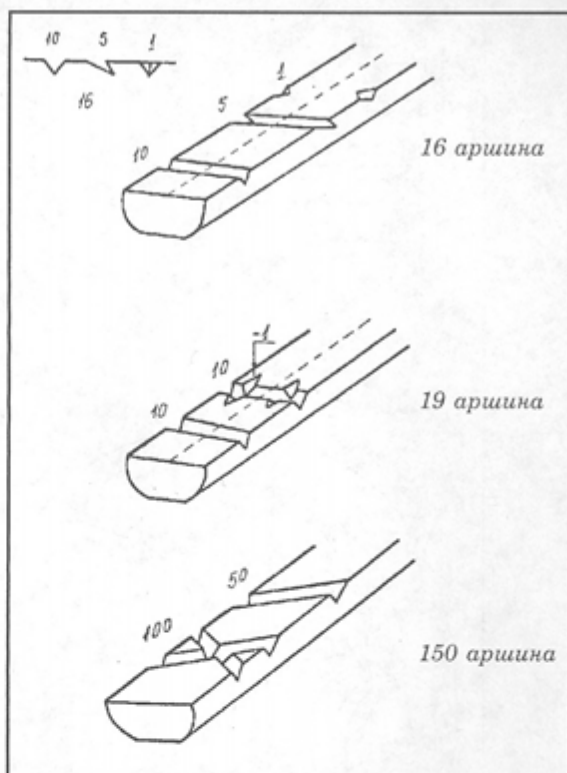
Преди да бъде поставено пъртеното на тепавицата, то се размотава

и пришива по краищата със здрав конец. Продължителността на тепането е различна в зависимост от качеството на вълната и ширината на плата. Тя варира от 8 до 24 часа. При остра вълна и по-тесен плат тепането е по-краткотрайно – от 8 до 15 часа. При широк плат и мека вълна времетраенето се увеличава до 24 часа. През това време валявичарят

В резултат на тепането пъртеното се сгъстява и стеснява, а повърхността му става влакнеста.

Ушитите от тепаното пъртено дрехи са по-топли и не пропускат водата.

В повечето случаи допълнително обработените вълнени и козиняви тъкани се поставят за съхранение в дълбоки сандъци в домовете. Кюстендилската жена полага значителни грижи за временното съхраняване на тъканите. Най-често между вълнените тъкани поставя орехова шума. За същата цел се използват и други растения – тютюн, еньово дърво и др.

Обр. 5. Изображение на работ, с означение на дължината плат в аршини.

БЕЛЕЖКИ

1. Софийския край. БАН, 1993, с. 152; Странджа. 1996, с. 124-125.
2. Вакарелски, Хр. Етнография на България. С., 1974, с. 399-400.
3. Цонев, М. Върху принципа на действието на българските възрожденски чукови тепавици. – Годишник на Националния политехнически музей, т. 1, 1972, с. 131.
4. Цонев, М. Мъдростта на старите чаркове. С., 1976, с. 101-108.
5. Захариев, Й. Кюстендилското краище. – СбНУ, т. 32, С., 1918; Каменица. – СбНУ, т. 40, С., 1935; Пиянец. – СбНУ, т. 45, С., 1949; Кюстендилската котловина. С., 1963.
6. "Пъртено" е местното наименование на вълнения, ръчноизтъкан шаечен плат, от който са се ушивали връхните дрехи в традиционното мъжко и женско облекло. Пъртеното се тъче "четворно". Ширината на бърдото е от 8 до 12 глави. Основните нишки се вдаят по една в зъб. Преждата, от която се тъче пъртеното, е дебела.
7. Информацията за записването на количеството плат на работ е взета през 1977 г. от валявичаря Никола Дралевски, роден през 1917 г., от с. Ваксево.